

**A Comparative and Analytical Study of the Image
of the “Savior” in Contemporary Persian Poetry
(With Emphasis on Arashe Kmangir,
Morghe Amin, and Kasi ke Mesle Hichkas Nist)**

Saeed Bozorg Bigdeli*
Sara Hosseini**

Throughout human history, dissatisfaction with the existing condition and the aspiration for a more ideal state have fostered humanity's enduring need for a redemptive figure. Across different religions and belief systems, saviors known by various names and envisioned in diverse forms are expected to emerge at different historical junctures to liberate humankind from suffering and adversity and guide it toward an ideal order. Reflecting this enduring human expectation, literary works have likewise portrayed the figure of the savior in a wide variety of forms. In contemporary Persian poetry, from the mid-1960s to the early 1970s, three significant poems were composed and published: Arashe Kamangir by Siavash Kasraei, Morghe Amin by Nima Yushij, and Kasi ke Mesle Hichkas Nist by Forough Farrokhzad. Employing a descriptive-analytical approach, the present study examines these three poems from ten distinct perspectives, analyzing both their convergences and divergences. The study seeks to answer the central question of how the literary field of these poems has been shaped by political, social, cultural, and economic forces, and what characteristics each poet attributes to the savior figure.

* Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Humanities, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran.

bozorghs@modares.ac.ir

<https://orcid.org/0000-0001-9633-7019>

** Corresponding Author: Ph.D. Student in Persian Language and Literature, Faculty of Humanities, Ilam University, Ilam, Iran.

sarahoseini1403av@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-1351-7530>

The findings indicate that, despite differences in the poets' ideological and artistic perspectives, the three poems present, in most respects, a remarkably convergent and consistent image of the savior.

Keywords: Savior, Contemporary Persian Poetry, Siavash Kasraei, Nima Yushij, Forough Farrokhzad.

Introduction

The aspiration for a savior has been a recurring phenomenon throughout human history. Across diverse religions and belief systems, political and ideological movements, and various social strata, people have repeatedly sought the advent of a redeemer capable of delivering them from undesirable conditions. In its broadest sense, a savior may be understood as any agent capable of fulfilling an individual's aspirations and demands; conversely, the concept may also refer to an individual who realizes the collective expectations of a community. In another sense, the savior may take the form of a systematic institution or social structure that satisfies the needs of either an individual or a collective. Consequently, the desire to transcend an unfavorable reality and to construct a more desirable world extends far beyond the sphere of religious belief. The quest for a savior is therefore not confined to religious traditions or ideological doctrines; rather, it frequently manifests itself in both the personal and collective dimensions of human life, even when it bears no direct relationship to the religious or ideological convictions of those who articulate such expectations.

Discussion

The corpus selected for this study consists of three poems composed by three distinguished poets between 1951 and 1963. Each of these poems offers a distinctive representation of the figure of the savior, and examining their convergences and divergences provides valuable insight into the transformation of the concept of salvation from classical Persian literature to contemporary poetic discourse. Before undertaking such an analysis, however, it is essential to recognize that any meaningful interpretation of a work of art must take into account the historical moment of its creation. Situating an artistic work within

its temporal context reveals the historical necessities and social conditions that governed its production. A literary text cannot simply be regarded as the autonomous product of an author's imagination, detached from the political, social, and cultural realities of its time. Although certain theoretical approaches such as the doctrine of art for art's sake, which attributes artistic creation exclusively to the author's individual will, or Roland Barthes' theory of the "death of the author," which argues that the author's authority ceases upon the completion of the text may be viewed as important exceptions, the dominant currents in literary and artistic theory maintain that a work of art derives much of its significance from its relationship with the historical and sociopolitical circumstances in which it was produced.

Nima Yushij composed *Morghe Amin* during the winter of 1951, at a historical moment that coincided with the rise of Iran's National Movement under the leadership of Dr. Mohammad Mossadegh and the nationalization of the Iranian oil industry, which effectively curtailed British control over the country's oil resources. Although Nima initially portrays the Amen Bird as a sorrowful wanderer and depicts the homeland as a realm of oppression and injustice, the dialogues between the bird and the people reveal unmistakable signs of hope and expectation for social transformation. Iranian society at that time was marked by profound political instability and social unrest, while the conditions leading to the coup d'état of 19 August 1953 were gradually taking shape. Moreover, despite Nima's explicit denial of membership in the Tudeh Party in his *Daily Notes*, several prominent members of that party, including Anvar Khomeini journalist and one of its founders maintained that Nima held leftist political sympathies. This interpretation is further supported by earlier poems such as *The King of Victory* and *The Dust Beneath the Worker's Feet*, whose ideological orientation clearly reflects Marxist concerns. More broadly, traces of Marxist thought can be identified throughout Nima's prose writings produced between 1921 and the end of the 1940s, as well as in the journals he selected for publishing his works. Although he never formally joined a political party, his ideological inclinations remain readily discernible in his writings. The composition of *Morghe Amin* during the 1950s demonstrates that these intellectual commitments continued to shape his worldview, albeit with less intensity than in the preceding decades. The poem ultimately serves as

a comprehensive reflection of the suffering and anguish of a people exhausted by what the poet perceives as oppressive tyranny and searching for a new refuge capable of responding to their demand for justice and distributing the dawn of hope equally among the members of society.

Conclusion

The representation of the savior in Siavash Kasraei's *Arashe Kamangir*, Nima Yushij's *Morghe Amin*, and Forough Farrokhzad's *Kasi ke Mesle Hichkas Nist* raises ten fundamental questions. The first concerns the nature of expectation among those awaiting the savior: is their anticipation passive or active? The second question examines whether the savior is "of the people" and belongs to their own lineage, or whether he is "above the people," originating from a superior and elevated generation, like a king or a divine messenger.

The third question addresses whether the poem under examination narrates the definite presence of the savior or merely expresses hope and faith in his future emergence. In other words, the issue is whether the savior exists within the narrative itself or whether he is presented as a figure who will arrive in the future, with his presence being anticipated rather than experienced. The fourth question concerns the mediators of the savior's emergence; that is, beyond the general representation of society and those awaiting salvation, who are the figures whose actions prepare the conditions necessary for the savior's arrival?

The fifth question focuses on the nature of the interaction between the savior and those awaiting him. Does the savior engage in dialogue, interaction, or collective action with his people, or is he so exalted that his sphere of existence remains separate from theirs, and is he selected from a superior lineage to save humanity? The sixth question concerns the identity of those who await salvation: when they are referred to as "the people," are they portrayed under the influence of the poet's perspective as the oppressed masses and lower social classes who endure suffering and labor while those in positions of power accumulate wealth and privilege?

The seventh question relates to the conclusion of this waiting and, consequently, the ending of the poem itself. In other words, this study seeks to determine the ultimate outcome of this expectation and spiritual journey. The eighth question concerns the domains of salvation. Answering this question reveals which dimensions of the lives of the savior's followers the political, social, cultural, economic, or ideological dimensions are expected to be transformed by his emergence.

The ninth question examines the nature of the enemies confronting the people. Are these enemies forces that have pushed back the borders of the homeland, requiring the savior to restore and expand the lost territory? Or are they those who have plundered the social and economic resources of the people? Are they individuals who have risen on the ladder of the people's suffering and labor, or those who threaten the very existence of the homeland?

The final question concerns the nature of the savior's appearance: does he possess a miraculous and transcendent form of emergence beyond the limits of human expectations and seek to reform all aspects of people's lives, or is he a fighter who struggles to reclaim lost territories? In other words, the ultimate question is whether the savior is an extraordinary and invincible figure or one who sacrifices himself because he shares the very essence and physical existence of his own people.

References

- Akhlaqi, Saeideh, & Monireh Ferdowsinia (2020) "Belief in the Savior in Christianity." *Mouoodpajoohi*, 2(3), pp. 93–106.
- Babachahi, Ali (1998) *Gozarehā-ye Monfarad (A Critical Study of Contemporary Iranian Poetry)*. Tehran: Narenj.
- Pournamdarian, Taghi (2017) *Khāne-am Abrist*. Tehran: Morvarid.
- Tahsili, Ali (2008) "The One Who Is Like No One." *Ferdowsi*, Nos. 67–68, pp. 40–44.
- Jalali, Abdolzahra (2008) "The Belief in the Savior in Primitive Religions and Monotheistic Religions." *Payk-e Noor*, 6(4), pp. 129–149.
- Jorkesh, Shapour (2011) *The Poetics of Modern Poetry: A New Perspective on the Theory and Poetry of Nima Yushij*. Tehran: Qoqnoos.
- Hosseini, Sara (2023) *Dar Shākh-e Tālaghan: An Analysis of the Poetics of Image in the Poetry of Nima Yushij*. Karaj: Orazan.
- Hoghooghi, Mohammad (2005) *Forough Farrokhzad (The Poetry of Our Time)*. 9th ed. Tehran: Negah.

- Reza, Enayatollah (1992) "The Philosophy of Marxism." Keyhan Farhangi, No. 84, pp. 8–11.
- Royani, Vahid, & Mansour Hataminejad (2014) "Arash by Siavash Kasraei and the Literary Field of Iran." *Literary Criticism*, 7(26), pp. 67–90.
- Sattari, Reza, & Safoura Sadat Rashidi (2015) "An Examination of the Savior Archetype in Forough Farrokhzad's Poem 'The One Who Is Like No One.'" *Dor-e Dari (Lyric and Mystical Literature)*, 5(15), pp. 65–78.
- Shakeri-Yekta, Mohammad Ali (2007) "A Critical Analysis of a Long Poem: 'The Death of the Hero or the Death of the Audience' A Study of Siavash Kasraei's Arash the Archer." *Ketab-e Māh-e Adabiyāt*, No. 10, pp. 68–75.
- Sheikh, Mohammad, Reza Rezaei, & Tayebbeh Farhadi (2016) "A Comparative Study of the Concept of the Savior in the Poetry of Forough Farrokhzad and Nizar Qabbani." *Comparative Literature Research Quarterly*, 6(22), pp. 71–88.
- Salehi, Mostafa, Seyyed Alireza Abtahi, & Feyzollah Bushasab Gusheh (2025) "A Reflection on the Concept of Messianism." *Cultural Sociology Studies*, 16(1), pp. 31–68.
- Farrokhzad, Forough (1998) *Let Us Believe in the Beginning of the Cold Season*. 12th ed. Tehran: Morvarid.
- Ghazi-Moradi, Hassan (1981) "With the Amen Bird." *Arash Magazine*, 5(5), pp. 107–113.
- Kafi, Gholamreza, & Neda Hatami (2022) "A Study of Eschatological Thought in Contemporary Iranian Poetry (With Emphasis on the Poems of Ahmad Shamlou, Mehdi Akhavan-Sales, Forough Farrokhzad, and Sohrab Sepehri)." *Research Journal of Literary Schools*, 6(17), pp. 134–164.
DOI: 10.22080/RJLS.2022.23329.1287
- Kasraei, Siavash (1999) *Az Khun-e Siavash (Selected Poems from Thirteen Collections)*. Tehran: Sokhan.
- Oliyai-Moghadam, Mehdi (1403/2024) "Az Gharib-e Man" [From My Stranger] (Volume III of Nima Yooshij's unpublished poems, accompanied by anecdotes written by him in the style of Sa'di's **Golestan*). Tehran: Academy of Persian Language and Literature.
- Mohammadi-Arani, Maryam (2007) "Messianism in Religions (Zoroastrianism, Judaism, and Christianity)." *Tolou*, 6(22), pp. 35–52.
- Mehregan, Heydar (1981) "Meeting Arash: A Discussion on the Dialectics of the Epic Poem 'Arash Kamangir' by Siavash Kasrai ", Tehran, Tudeh Party of Iran.
- Nima Yushij (2018) *The Complete Collection of Nima Yushij's Poems*. Compiled by Siros Tahbaz. 16th ed. Tehran: Negah.

فصلنامه علمی «پژوهش زبان و ادبیات فارسی»

شماره هفتاد و نهم، زمستان ۱۴۰۴: ۳۱-۵۸

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۸/۱۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۰۶

نوع مقاله: پژوهشی

تحلیل تطبیقی تصویر «منجی» در شعر معاصر

(با تکیه بر «آرش کمانگیر»، «مرغ آمین» و «کسی که مثل هیچ کس نیست»)

* سعید بزرگ بیگدلی

** سارا حسینی

چکیده

در تاریخ بشر، دلزدگی از وضعیت فعلی و میل رسیدن به وضعیت مطلوب، سبب نیازمندی انسان به حضور نجات‌بخش بوده است. در ادیان و مذاهب مختلف، منجیانی در نام‌های گوناگون و به اشکال مختلف و در مقاطع متنوع تاریخی ظهور خواهند کرد و برای رهایی بشر از رنج ناملايمات تلاش نموده، او را به سوی وضعیتی آرمانی سوق خواهند داد. در آثار ادبی نیز به تبع نگاه انسان به ظهور منجی در زندگی واقعی، تصاویری از منجی در اشکال مختلف پدید آمده است. در شعر معاصر فارسی و در میانه سال‌های دههٔ چهل تا آغاز دههٔ پنجاه، سه شعر با عنوان‌های «آرش کمانگیر» از سیاوش کسرایی، «مرغ آمین» از نیمایوشیچ و «کسی که مثل هیچ کس نیست» از فروغ فرخزاد سروده و منتشر شده‌اند. در پژوهش حاضر، سه اثر یادشده به شیوهٔ توصیفی-تحلیلی، از ده وجه

* استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

bozorghs@modares.ac.ir

<https://orcid.org/0000-0001-9633-7019>

** نویسنده مسئول: دانش‌آموخته دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه ایلام، ایلام، ایران

sarahoseini1403av@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-1351-7530>

بررسی شده‌اند و وجوه اشتراک و افتراق آنها بررسی و تحلیل شده است. این پژوهش در پی پاسخ دادن به این پرسش اساسی است که میدان ادبی سه شعر پیش گفته تحت تأثیر کدام یک از میدان‌های سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی قرار دارد و شاعر چه ویژگی‌هایی برای منجی در شعر خود برگزیده است. نتایج حاصل از پژوهش نیز نشان می‌دهد که این سه شعر، با وجود تفاوت‌هایی که در دیدگاه شاعران آنها وجود دارد، در اغلب موارد، تصویری همسو و همسان از منجی ارائه داده‌اند.

واژه‌های کلیدی: منجی، شعر معاصر فارسی، سیاوش کسرایی، نیما یوشیج و فروغ فرخزاد.

مقدمه

منجی‌خواهی در سراسر تاریخ بشر، امری تکرارشونده بوده است. در ادیان و مذاهب مختلف، در فرقه‌های سیاسی و اعتقادی و نیز در میان طبقات اجتماعی گوناگون، اغلب برای رهایی از وضعیت نامطلوب موجود، پیروان این آیین‌ها، فرقه‌ها و طبقات مختلف، خواستار حضور یک منجی، نجات‌بخش و رهاننده در زندگی خود شده‌اند. در واقع «منجی می‌تواند آن عاملیتی باشد که خواسته و مطالبات یک فرد را برآورده کند، در حالی که عکس آن هم صادق است. منجی می‌تواند یک فرد باشد که مطالبات جمعی را برآورده سازد و در حالتی دیگر، منجی می‌تواند یک مجموعه سیستماتیک باشد که خواسته یک فرد یا جمع را برآورده سازد» (صالحی و دیگران، ۱۴۰۴: ۶۴). میل برون‌رفت از وضعیت نامطلوب و ساختن جهانی مطلوب، امری فراتر از خواست‌های اعتقادی است. در واقع طلب منجی، محدود به ادیان و مذاهب و فرقه‌های اعتقادی نمی‌شود و اغلب در ابعاد فردی و اجتماعی زندگی انسان نیز بروز می‌کند که در عین حال ممکن است هیچ پیوندی با مذهب و آیین و اعتقاد آن فرد یا افراد نداشته باشد.

درباره غایت میل منجی‌خواهی نمی‌توان تاریخ یا حادثه مشخصی را معین کرد، زیرا تا زمانی که ظلم و بیداد و نابرابری اجتماعی در موقعیت‌های عمومی و خصوصی زندگی افراد وجود داشته باشد، همواره خواست و میل منجی‌خواهی نیز وجود خواهد داشت. اینکه منجی‌گرایی در نسبت با چه وضعیتی از جمله مسائل تاریخی، سیاسی، اجتماعی و عقیدتی رخ می‌نماید، امری است متغیر که در هر حالتی و در هر میل به برون‌رفت از وضعیت کنونی، به گونه‌ای متفاوت بروز می‌یابد و بسته به نوع جامعه‌ای که در آن ظهور می‌کند و نیز در موقعیت زمانی خاص آن، شکلی متفاوت خواهد داشت.

در بررسی ادیان ابراهیمی و غیر ابراهیمی از جمله زرتشتی، یهودیت، مسیحیت، اسلام و ادیان شرق آسیا مانند بودائیسیم، هندوئیسم، میترائیسم، آیین مانی و... با وجود تفاوت‌هایی که در خصوصیات منجی، زمان ظهور و نیز چگونگی ظهور او وجود دارد، در یقین به ظهور منجی، نوعی اشتراک عقیده دیده می‌شود. «همه این ادیان و پیروان آنها، امید به آمدن و ظهور فرد نجات‌دهنده‌ای را دارند که پس از ظهور، دنیا را بهتر از قبل

می‌کند و آنان را به آرزوها و خواسته‌های قلبی‌شان که همان تحقق عدالت و زندگی در دنیایی پاک و خواستنی است، می‌رساند» (ستاری و رشیدی، ۱۳۹۴: ۷۰).

در آیین زرتشت، «سوشیانت» یا «سوشیانس» منجی موعود است. زرتشتیان طول جهان را به دوازده هزار سال و چهار دوره سه هزار ساله تقسیم کرده‌اند. آنها بر این باورند که در سه هزار سال آخر از این دوازده هزار سال، «در آغاز یازدهمین و دوازدهمین، دو تن از پسران زرتشت ظهور خواهند نمود. در انجام دوازدهمین هزاره، پسر سوم یعنی «سوشیانس» پدیدار گشته و جهان را نو خواهد نمود» (محمدی ارانی، ۱۳۸۶: ۳۸).

در دین مسیحیت نیز نجات‌دهنده، همان عیسیای مسیح است که در متون عبری به صورت یسوع، یهوشاعا و یسوع آمده است. اما در متون عربی، یسوع به شکل عیسی درآمده است. «انجیل نیز این واژه را خداوند نجات‌دهنده معنا کرده که امت خویش را از گناهانشان خواهد رهانید» (اخلاقی و فردوسی‌نیا، ۱۳۹۹: ۹۷). در آیین یهودیت نیز «ماشیح»، نجات‌دهنده آخرین است که از خانواده داوود، همان داوود یا کسی شبیه به او است. در دین اسلام نیز گروهی از مسلمانان بر این باورند که «مهدی» در آخرالزمان ظهور خواهد کرد و صلح و عدالت و راستی را در سراسر جهان خواهد گسترانید. در آیین هندو نیز منجی کسی است به نام «کلکی» و در آیین بودا، «میتربه» نامیده می‌شود. علاوه بر اینها در اساطیر اسکاندیناوی و سلتی، بومیان آمریکا، اساطیر آفریقا، چین و ژاپن نیز اعتقاد به منجی دیده می‌شود (جلالی، ۱۳۸۷: ۱۳۲-۱۴۰).

یادآوری این نکته حائز اهمیت است که میان دو واژه موعود (وعده داده شده) و منجی (نجات‌دهنده)، نوعی قرابت معنایی وجود دارد. اما موعودگرایی ذیل مفهوم گسترده‌تری به نام منجی‌گرایی قرار می‌گیرد. به عبارت دیگر، «موعود، منجی خواهد بود، اما منجی، فقط موعود نیست» (صالحی و دیگران، ۱۴۰۴: ۶۰).

پرداختن به شکل ظهور منجی در آثار ادبی، کار تازه‌ای نیست، اما از آن‌رو که به ما نشان می‌دهد هر اثر ادبی به صورت مجزا تحت تأثیر چه جریان‌هایی پدید آمده، حائز اهمیت است. «هر فرد در طول زندگی خود با میدان‌های متفاوت اقتصادی، سیاسی و فرهنگی درگیر است و حرکتهایی که درون این میدان‌ها رخ می‌دهد، آگاهانه و

ناآگاهانه بر زندگی او تأثیر می‌گذارند. یکی از این میدان‌ها، میدان ادبی است که در عین ارتباط تنگاتنگ با دیگر میدان‌ها، دارای ساختارها و قواعد خاص خود است» (رویانی و حاتمی‌نژاد، ۱۳۹۳: ۶۹). کار این پژوهش نیز بررسی میدان ادبی و میدان‌های سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی و تأثیر آنها بر یکدیگر در سه شعر «آرش کمانگیر»، «مرغ آمین» و «کسی که مثل هیچ‌کس نیست» است.

سوالات پژوهش

پرسش‌های اساسی این پژوهش این است که میدان ادبی آثار مورد بحث، تحت تأثیر کدام‌یک از میدان‌های سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی پدید آمده‌اند. منجی در این آثار با کدام ویژگی‌ها شناخته می‌شود و نیز وجوه اشتراک و افتراق تصویر منجی در این سه شعر چیست؟

ضرورت پژوهش

پژوهش دربارهٔ منجی در آثار ادبی، از آن‌رو که می‌تواند افق انتظار شاعران و نویسندگان آن آثار را مشخص نمایند، اهمیت دارد. پژوهش حاضر با بررسی تصویر منجی در سه شعر مهم از شاعران معاصر، به بررسی نوع نگاه آنها دربارهٔ این مفهوم می‌پردازد و نشان می‌دهد که هر یک از این شاعران، چه تصویری از منجی در شعر خود ارائه داده‌اند. از این‌رو خوانش این اشعار و شناخت دیدگاه و تصور شاعران آنها ضرورت می‌یابد.

پیشینه پژوهش

پژوهش‌های بسیاری به مفهوم منجی در ادیان و آیین‌های مختلف پرداخته‌اند. همچنین مقالات ادبی فراوانی نیز این مفهوم را در داستان‌ها، رمان‌ها و اشعار گوناگون بررسی نموده‌اند. از آن‌رو که موضوع بررسی پژوهش حاضر آثاری از فروغ فرخزاد، سیاوش کسریایی و نیمایوشیج است، مهم‌ترین آثاری که بر اشعار این شاعران تمرکز نموده‌اند، عبارتند از:

مقاله «بررسی کهن‌الگوی منجی در شعر کسی که مثل هیچ‌کس نیست فروغ فرخزاد» از ستاری و سادات رشیدی (۱۳۹۴). در این مقاله آمده است که کهن‌الگوی منجی از انواع مایه‌ها، انگاره‌ها و مفاهیم مشترکی است که میان جوامع و فرهنگ‌ها و ادیان مختلف وجود دارد. منجی، فردی است که در زمانی خاص اصولاً زمان پایان دنیا که دوره اوج سختی‌ها و بدبختی‌های انسان و سلطه تاریکی و پلشتی‌ها در این دنیاست، ظهور می‌کند. این اندیشه در شعر فروغ به‌ویژه در آخرین مجموعه شعر او، «کسی که مثل هیچ‌کس نیست»، جزء دغدغه‌های اصلی شاعر به شمار می‌آید.

مقاله «بررسی تطبیقی مفهوم منجی در شعر فروغ فرخزاد و نزار قبانی» از شیخ و دیگران (۱۳۹۵) نیز از جمله پژوهش‌هایی است که به مفهوم منجی در شعر فارسی نظر داشته است. نویسندگان این مقاله بر این باورند که نزار قبانی و فروغ فرخزاد به عنوان بخشی از جریان شعر معاصر عربی و فارسی، با دو شعر «در انتظار گودو» و «کسی که مثل هیچ‌کس نیست» به ترسیم چهره منجی در ادبیات خویش پرداخته‌اند. امید به زندگی و ظهور منجی حیات‌بخش در شعر فروغ، تجلی بیشتری یافته است. طولانی بودن انتظار، منجر به توسل به واسطه گردیده و واقعیت وجودی منجی، فوق‌العاده و ماورایی بودن او را در نگرش هر دو شاعر تثبیت کرده است.

کافی و حاتمی (۱۴۰۱) نیز در مقاله «بررسی فرجام‌گرایی در شعر معاصر ایران (با تکیه بر سروده‌های احمد شاملو، مهدی اخوان ثالث، فروغ فرخزاد و سهراب سپهری)» به بررسی مضامین فرجام‌گرایانه در شعر معاصر ایران پرداخته‌اند و به این نتیجه رسیده‌اند که در اشعار شاملو، اخوان ثالث، فروغ و سپهری، در اکثر موارد، نگاه بدبینانه و سرشار از یاسی به فرجام جهان و آینده تاریخ وجود دارد.

از سوی دیگر، به دلیل طرح مباحثی از گرایش شاعران این پژوهش به ایدئولوژی مارکسیستی، بررسی آثار مطرح در این زمینه نیز ضرورت یافت که از آن میان می‌توان به کتاب «تبارشناسی نقد ادبی ایدئولوژیک: پژوهشی پیرامون نقد ادبی ایدئولوژیک در ایران معاصر» از امن‌خانی (۱۳۹۸) و مقاله رویانی و حاتمی‌نژاد (۱۳۹۳) با عنوان «آرش سیاوش کسرای و میدان ادبی ایران» اشاره کرد.

اغلب پژوهش‌هایی که به شناخت تصویر منجی در شعر فارسی معاصر پرداخته‌اند، آثار فروغ را مدنظر داشته‌اند، اما دو اثر دیگر یعنی آرش سیاوش کسرای و مرغ آمین نیما از این منظر در هیچ پژوهشی نقد و بررسی نشده است. علاوه بر این، بررسی تطبیقی سه اثر یادشده، کار نوی است که پیش از این در هیچ‌یک از آثار منتشرشده فارسی تا آنجا که نویسندگان مقاله به آن دسترسی داشته‌اند، وجود ندارد. از این‌رو پرداختن به این موضوع، شناخت نگاه هر سه شاعر و مقایسه دیدگاه آنها در باب مفهوم «منجی»، کاری بدیع به نظر می‌رسد.

روش پژوهش

این پژوهش به شیوه توصیفی-تحلیلی و با تکیه بر منابع کتابخانه‌ای، ابتدا سه شعر «آرش کمانگیر»، «مرغ آمین» و «کسی که مثل هیچ‌کس نیست» را از نظر نوع نگاهی که به منجی داشته‌اند بررسی نموده است. پس از آن به استخراج ویژگی‌های ده‌گانه منجی و تصویر او در این سه شعر پرداخته است.

مبانی نظری

در پژوهش حاضر، سه شعر از سه شاعر در میانه سال‌های ۱۳۳۰ تا ۱۳۴۲ انتخاب شده است. هر یک از این اشعار، تصویری از «منجی» ارائه داده‌اند که شناخت نقاط اشتراک و افتراق آنها می‌تواند نمونه‌ای از نگاه شاعران معاصر در برابر نگاه کلاسیک به منجی باشد. پیش از بررسی این آثار، اشاره به این نکته ضروری است که «برای درک درستی اثر هنری می‌باید که زمان آفرینش آن را در نظر گرفت. شناخت زمانی اثر هنری این را بازمی‌نمایاند که ضرورت‌های حاکم بر اثر هنری، چه بوده است» (قاضی مرادی، ۱۳۶۰: ۱۰۷). در واقع نمی‌توان اثر هنری را به کلی محصول فعالیت ذهنی نویسنده و منتزع از اوضاع اجتماعی زمانه او دانست. اگر شاخه‌هایی از مفاهیم تئوریک هنر همچون دیدگاه «هنر برای هنر» را که اثر و متن را محصول خواست و اراده نویسنده برای آفرینش می‌دانند، از این‌سو یا دیدگاه رولان بارت را که معتقد است نویسنده با گذاشتن نقطه پایان اثر، پیوستگی خود را به کلی با آن متن از دست می‌دهد، از سوی

دیگر به عنوان استثنا در نظر بگیریم، اغلب ساحت‌های عملی و تئوریک هنر و به تبع آن ادبیات، اثر هنری را فارغ از پیوند آن با زمانه خالق آن و نیز اوضاع اجتماعی و سیاسی معاصر او فاقد معنا می‌دانند.

نیما یوشیج در زمستان سال ۱۳۳۰ «مرغ آمین» را سرود. «سرایش این اثر هم‌زمان است با اوج‌گیری جنبش ملی ایران به سرپرستی دکتر مصدق و کوتاه کردن دست انگلستان از منابع نفتی ایران» (حسینی، ۱۴۰۲: ۱۸۳). از همین‌رو با آنکه نیما در ابتدای شعر، مرغ آمین را دردآلودی آواره مانده نامیده و این سرزمین را بیدادخانه خوانده است، بارقه‌های روشن امید به تغییر را در گفت‌وگوهای او با مردم می‌توان دید. در سال ۱۳۳۰ شرایط جامعه، آشوب‌زده و بحرانی است و زمینه‌های کودتای ۲۸ مرداد سال ۱۳۳۲ به‌تدریج فراهم شده است. از سوی دیگر با وجود اینکه خود نیما در کتاب «یادداشت‌های روزانه» به ردّ و انکار تمایلات چپ‌گرایانه‌اش می‌پردازد، برخی از اعضای حزب توده از جمله انور خامه‌ای - روزنامه‌نگار و از بنیان‌گذاران حزب توده - معتقدند که نیما چنین گرایش‌هایی داشته است. خامه‌ای در مصاحبه‌ای درباره نیما و هدایت می‌گوید:

«نیما یوشیج به‌هیچ‌وجه ارتباط حزبی یا سازمان‌یافته با حزب توده نداشت و تنها با روزنامه‌های حزب ارتباط داشت که گاهی مقالاتی از او منتشر می‌شد و عامل ارتباط نیما با روزنامه‌ها و مجلات حزب توده، اول من بودم. من وقتی در حزب، صحبت نیما را آوردم، طبری و کیانوری ... هم با نیما ارتباط گرفتند و کم‌کم نیما را به حزب متمایل کردند»^(۱).

حال با چنین وضعیتی و با چنین دیدگاهی به طبقات اجتماعی، اهمیت کار و زندگی طبقات فرودین اجتماع، شعری به نام «مرغ آمین» خلق می‌شود. این اثر در واقع آیینۀ تمام‌نمای رنج و اندوه مردمی است که از استبداد جهان‌خواره به زعم نیما، به تنگ آمده‌اند و به دنبال یافتن ملجأ و مأوایی تازه‌اند که فریاد رسای عدالت‌خواهی آنها را بشنود و صبح امید را به مساوات میان مردمان این جامعه تقسیم کند.

پس از مرغ آمین نیما، سیاوش کسرای در سال ۱۳۳۸ دست به بازآفرینی اسطوره آرش کمانگیر زد. علاوه بر کسرای، کسانی دیگر همچون نادر ابراهیمی با دیدگاه اگزیستانسیالیستی و بهرام بیضایی با گفتمانی ناسیونالیستی به بازآفرینی این اسطوره

پرداخته‌اند، اما «معروف‌ترین بازآفرینی این اسطوره، منظومه «آرش کمانگیر» سیاوش کسرایی است. کسرایی که عضو حزب توده ایران بود، این اسطوره را با اندیشه مارکسیستی تطبیق داده، آن را به گونه‌ای پایان می‌دهد که شکل اولیه اسطوره تا حد زیادی تغییر می‌یابد و با میدان ادبی مارکسیستی هماهنگ می‌شود» (روایانی و حاتمی‌نژاد، ۱۳۹۳: ۶۸).

«آرش کمانگیر» سیاوش کسرایی برخلاف «مرغ آمین» نیما که در ساختاری سمبولیک و سراسر نمادپردازی پدید می‌آید، اثری است حماسی. حال پرسش این است که چگونه کسرایی توانسته است اثری حماسی را با دیدگاه‌های مارکسیستی خود، هم‌شکل و همراه نماید. نخست آنکه مارکسیست‌ها، نظریه خود را جهان‌شمول می‌دانند. «مارکس هرچند از جامعه سرمایه‌داری زمان خود نکته‌های بسیاری را کشف کرد، خطای او آن بود که به اجزا در سیستم تفکر و اندیشه خویش، صورتی عام و جهان‌شمول بخشید» (رضا، ۱۳۷۱: ۸). اما کسرایی در برابر چنین نگاهی، به سرودن یک حماسه ملی همت گمارده است؛ کاری که به نوعی پرداختن به جزئیات و ایستادن در برابر نگاه عام و کلی مارکسیست‌هاست. از دیگر سو، مارکسیسم، فلسفه «پرولتاریا» یا طبقه کارگر است، حال آنکه حماسه، برآمده از فرهنگ اشرافی جوامع فئودالی است. در پاسخ باید گفت که کسرایی ابتدا حماسه خود را ایرانیزه و ملی نموده و از سوی دیگر به جای تمرکز محض بر «خلق» و «توده‌ها»، نه تنها قهرمانی حماسه‌ساز پرورده است، بلکه از مردم، رنج‌ها و دغدغه‌هایشان نیز گفته است و میان قهرمان و مردم او، نوعی تعامل و تعادل برقرار ساخته است.

آخرین اثر از این سه‌گانه، شعر «کسی که مثل هیچ‌کس نیست» (۱۳۴۲) از فروغ فرخزاد است. این شعر یکی از اشعار واپسین اثر فروغ، «ایمان بیاوریم به فصل سرد» است. در واقع ما با اثری از جمله آثار دوران پختگی نگرش و صنعت در شعر فروغ روبه‌رو هستیم. فروغ در این شعر، از زبان دختر بچه‌ای نه ساله سخن می‌گوید که در عین پاکی و معصومیت به تمام خواست‌ها و تمناهای مردم اجتماع خویش اشاره می‌کند. «او وعده

آمدن منجی متفاوتی با منجیان گذشته را می‌دهد؛ کسی که روشنی، پاکی و قداست را دوباره برای ملت ایران به ارمغان خواهد آورد» (شیخ و دیگران، ۱۳۹۵: ۸۱).

برآورده شدن آرزوهای این کودک، منوط به آمدن منجی است و این منجی خواهد آمد تا برای فقر و ویرانی و خفقان سیاسی و اجتماعی و نبود عدالت، شکلی نو و طرحی آرمانی دراندازد. «این شعر به منزله یک محصول ادبی سال‌های دههٔ چهل، متأثر از نوعی نگاه اجتماعی شاعر است که با رعایت مصلحت‌های پس از شکست ۲۸ مرداد، تپش‌ها و هیجانات خاص عصری را که شاعر در آن می‌زیسته، منعکس می‌سازد» (تحصیلی، ۱۳۸۷: ۴۴).

اشعار فروغ به طور کلی به دو دسته تقسیم می‌شوند. آثار گروه اول شامل «اسیر»، «دیوار» و «عصیان» است و از سال ۱۳۳۲ تا ۱۳۳۹ خلق شده است. اشعار دسته دوم شامل «تولد دیگر» و «ایمان بیاوریم به آغاز فصل سرد» است که در میانه سال‌های ۱۳۳۹ تا ۱۳۴۵ سروده شده‌اند. در آثار دسته نخست، او نماینده زنی تنها و معترض است که با تموج و تلاطم احساسات زنانه و مادرانه، به قیام در برابر آداب و سنن معمول و معهود خانوادگی برمی‌خیزد. اما فروغ در قسمت دوم شاعری‌اش (پس از تولدی دیگر) در جهانی نامحدود می‌زید و نماینده زنی است همچنان تنها با سریان و جریان تخیل و تفکری جهانی در شعرهایی آزاد و با خط محتوایی که در عمق حرکت دارد و مخاطب را درگیر فضایی فلسفی و عمیق می‌کند (حقوقی، ۱۳۸۴: ۱۱-۱۲؛ ستاری و رشیدی، ۱۳۹۴: ۶۶). بررسی شکل ظهور منجی در واپسین کلمات فروغ از آن جهت که کمال پختگی او را به نمایش می‌گذارد، اهمیت فراوانی داشته، تأثیر عمده‌ای در شناخت سیر تکاملی تصویر «منجی» در شعر او دارد. او که پیش از این گفته بود: «نجات‌دهنده در گور خفته است»،

چگونه و چرا به چنین ایمان و باوری به حضور منجی رسیده است؟

تصویر منجی در شعر «آرش کمانگیر» سیاوش کسرای، «مرغ آمین» نیما یوشیج و «کسی که مثل هیچ‌کس نیست» از فروغ فرخزاد، ما را با ده پرسش اساسی روبه‌رو می‌سازد که در ادامه به بحث دربارهٔ آنها خواهیم پرداخت.

- نخست آنکه شکل انتظار در منتظران منجی، منفعلانه است یا کنشگرانه؟

- دیگر آنکه منجی، «از مردم» و از تبار مردم است یا «برتر از مردم» و از نسلی برتر و والاتر از آنها، همچون شاه یا فرستاده خداوند.
- پرسش سوم این است که در شعر مورد بحث، حضور قطعی منجی روایت می‌شود یا امید و ایمان به ظهور او؟ در واقع می‌خواهیم بدانیم که منجی، درون روایت حضور دارد یا در بیرون آن و به عنوان کسی که در آینده خواهد آمد، از او و حضورش سخن گفته می‌شود.
- پرسش چهارم درباره واسطه‌های حضور منجی است. به عبارتی می‌خواهیم بدانیم که به جز تصویر کلی از مردم جامعه و منتظران منجی، چه کسانی، کنشی مهم برای آماده کردن بستر حضور او فراهم می‌کنند.
- پرسش پنجم نیز درباره نوع تعاملی است که میان منجی و منتظران وجود دارد. آیا منجی، تعامل، گفت‌وگو یا کنش مشترکی با مردمش دارد یا آنکه آنقدر والا است که دایره حضور او با مردم یکی نیست و از نسلی برتر، برای نجات‌بخشی مردم برگزیده شده است.
- ششمین پرسش درباره منتظران است. اینکه از آنها با عنوان مردم یاد می‌شود، تحت تأثیر نگاه شاعر، خلق و طبقات فرودین جامعه‌اند که رنج و کار را متحمل می‌شوند تا قدرت‌پیشگان به نان و نوایی برسند.
- پرسش هفتم نیز در باب پایان این انتظار و نیز پایان شعر است. در واقع خواست و پرسش ما این است که بدانیم غایت این انتظار و سلوک چه خواهد بود.
- پرسش هشتم نیز درباره زمینه‌های نجات است. در واقع پاسخ این پرسش نشان خواهد داد که منجی، چه ابعادی (سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی، عقیدتی) را در زندگی منتظرانش تغییر خواهد داد.
- نهمین پرسش درباره جنس دشمنان است. اینکه این دشمن، مرزهای سرزمینمان را به عقب می‌راند و منجی قرار است سرزمینی وسیع‌تر برایمان به ارمغان بیاورد، یا سرمایه‌های اجتماعی و اقتصادی مردم را به تاراج برده است؟ آنها از نردبان رنج و کار مردم بالا رفته‌اند یا سرزمینمان را تهدید به نابودی می‌نمایند؟
- پرسش آخر نیز این است که منجی، ظهوری شگفت و فراتر از حد باورهای بشر

دارد و قرار است که تمام وجوه زندگی مردم را اصلاح نماید یا آنکه مبارزی است که برای بازپس‌گیری مرزها می‌جنگد؟ به عبارت دیگر واپسین پرسش این است که منجی، خارق‌العاده و شکست‌ناپذیر است یا آنکه از جان مایه می‌گذارد، زیرا از جنس جان و تن مردم خویش است.

شکل انتظار؛ منفعلانه یا کنشگرانه

به طور کلی می‌توان منجی را در سه شعر یادشده، از پرنده/ مرغ آمین در شعر نیما یا انسان/ آرش کمانگیر در شعر سیاوش کسرای و فرانسوا/ خداوند در شعر فروغ در تغییر دید. درباره نقش منتظران در این اشعار، دیدگاه‌های متفاوتی وجود دارد. «مرغ آمین» نیما از میان مردم برخاسته است؛ مردمی که منفعل نیستند و رو به مبارزه برای رهایی آورده‌اند. شکل دراماتیک اثر و نیز گفت‌وگوی میان مرغ آمین و مردم، نشانی از تکاپو و کنش مردم در این عرصه است. «در یک کلام شعر مرغ آمین، بیان رشد مبارزات مردم، میان رشد آگاهی‌شان و میان به عمل آوردن خواسته‌هایشان است. مردمی رو به مبارزه آورده‌اند و نیما از این مبارزه می‌گوید و از اینجاست که مرغ آمین می‌تواند بُردی بسیار وسیع و در زمان‌های گوناگون داشته باشد» (قاضی‌مرادی، ۱۳۶۰: ۱۰۹). در بند دوم شعر، نیما، مرغ آمین را نهان‌بین نهانان، گوش پنهان جهان دردمند ما و آشناپرورد می‌نامد. او از تبار مردم و آشنای درد و یأس آنان است.

«می‌شناسد آن نهان‌بین نهانان (گوش پنهان جهان دردمند ما)/ جور دیده

مردمان را./ با صدای هر دم آمین گفتنش، آن آشناپرورد. می‌دهد پیوندشان

درهم/ می‌کند از یأس خسران‌بار آنان کم/ می‌نهد نزدیک با هم، آرزوهای نهان

را.» (نیما یوشیج، ۱۳۹۷: ۷۴۱).

مرغ آمین، نشان از تعهد نیما به افشای دردهای مردم زمانه خود و نیز بیدار کردن خواب‌زدگان و دررنج‌مندگان جامعه خویش است. «مرغ آمین همواره مترصد است تا مردم یک قدم در راه حق بردارند تا او با همه توان خود در همگامی با آنان قیام کند و از انزوای خویش بیرون آید» (پورنامداریان، ۱۳۹۶: ۱۴۱). حال، مردم این قدم‌ها را برداشته‌اند،

فعالانه وارد عرصه مبارزه شده‌اند و مرغ آمین به ندای رهبری‌خواهی و منجی‌طلبی آنان، پاسخ آری می‌دهد.

درباره شعر «آرش کمانگیر» سیاوش کسرای، گروهی بر این باورند که خلق چنین قهرمانی در تضاد با دیدگاه‌های مارکسیستی نویسنده بوده است. شاکری یکتا در نقدی بر این شعر نوشته است: «ظاهراً هنگام سرودن این منظومه، شاعر فراموش کرده و یا این جمله لنین را نخوانده بوده است که «انقلاب، کار قهرمان نیست، اعجاز توده‌هاست». در حالی که در این منظومه، توده‌ها فقط بلدند برای قهرمانشان آه و ناله کنند» (شاکری یکتا، ۱۳۸۶: ۷۵). در واقع این نقد نه تنها به نگاه شاعر، بلکه به وضعیت مردمی است که در بی‌عملی و انفعال به سر می‌برند. از سوی دیگر، گروهی نیز بر این باورند که مردم در روایت کسرای، نقشی کنشگرانه و فعال دارند. از جمله این نقدها، مقاله رویانی و حاتمی‌نژاد است که نخستین نکته درخور توجه در روایت کسرای را نقش مردم می‌داند؛ زیرا مردم، آرش را به عنوان تیرانداز برمی‌گزینند و نه پادشاه. حضور مردم در سرتاسر حماسه، بسیار پررنگ است، در حالی که در حماسه اصلی، مردم هیچ نقشی ندارند (رویانی و حاتمی‌نژاد، ۱۳۹۳: ۷۲). مهرگان نیز آرش کسرای را برخلاف آرش مهرداد اوستا که فرستاده سروش است، برآمده از رستخیز مردمان می‌داند. او می‌گوید: «آرش کسرای از درگاه امشاسپندان نیامده، از اعماق توده‌ها و از نهانی‌ترین آمال آنها سرچشمه گرفته است» (مهرگان، ۱۳۶۰: ۲۳).

به نظر می‌رسد که نگاه حاکم بر دیدگاه موافقان این روایت، به صواب نزدیک‌تر باشد؛ از آن‌رو که آرش، قهرمانی برآمده از دل مردم است. اگر او کنش‌مند است، این مردمند که صاحب کنش و عمل هستند، زیرا این مردم، او را از میان خود برمی‌گزینند تا نه تنها از مرزها و ابعاد این سرزمین پاسداری کند، بلکه جایگاه و پایگاه پادشاه را نیز در برابر تورانیان مستحکم‌تر از پیش کند. آرش، مدافع منافع مردم خویش و شخص پادشاه و نیز سرزمین ایران است. در انتخاب آرش، تموج و تلاطم سپاه ایرانیان همچون بحری برآشفته است که مردی از تبار آزادگان را همچون صدفی از سینه خود بیرون می‌دهد:

«لشکر ایرانیان در اضطرابی سخت درآور،/ دو دو و سه سه به پیچ‌پیچ

گرد یکدیگر؛/ کودکان بر بام،/ دختران بنشسته بر روزن،/ مادران، غمگین

کنارِ در./ کم کَمک در اوج آمد پیچ خفته./ خلق، چون بحری برآشفته./
به جوش آمد./ خروشان شد./ به موج افتاد./ بُرش بگرفت و مردی چون
صدف/ از سینه برون داد» (کسرایی، ۱۳۷۸: ۷۴-۷۵).

آرش برای آنکه نشان دهد از دل خروشان این مردم و از دریای پرتلاطم جامعه ایران
بیرون آمده است، خود را فرزند رنج و کار می‌نامد:

«منم آرش،-/ چنین آغاز کرد آن مرد با دشمن؛-/ منم آرش، سپاهی
مردی آزاده،/ به تنها تیرِ ترکش آزمون تلخ‌تان را اینک آماده./ مجویدم
نسب،-/ فرزند رنج و کار؛/ گریزان چون شهابی از شب،/ چو صبح، آماده
دیدار» (همان: ۷۶).

این اثر پس از کودتای ۲۸ مرداد سال ۱۳۳۲ پاسخی است به نیاز جامعه به حضور
نجات‌بخشی که از میان توده‌های مردم برخاسته باشد. همین امر با وجود داشتن وجه
اساطیری و حماسی، چهره‌ای انسانی به او می‌بخشد.

پس از این شعر، فروغ در سال ۱۳۴۲، حدود ده سال پس از کودتای ۲۸ مرداد و در
آن فضای شکست و یأس روشن‌فکر ایرانی به سرودن شعر «کسی که مثل هیچ‌کس
نیست» می‌پردازد. تاریخ سرایش اثر، مهم است، زیرا «نه‌تنها آرزوها و مطالبات در دو
تاریخ متفاوت، یکی نیستند، بلکه عاملیت نجات هم در تاریخ‌های متفاوت، یکی نیست»
(صالحی و دیگران، ۱۴۰۴: ۴۵). منجی شعر فروغ هنوز نیامده و در روایت حضور ندارد، اما
فروغ در قامت یک کودک، انتظار آمدن او را می‌کشد. در این شعر، حرفی از مردم
نیست، بلکه جهان یک کودک است و آدم‌های دور و برش. اگر این کودک را نمادی از
همه منتظران جامعه او بدانیم، باید این امر را نیز یادآور شویم که انتظار فروغ در این
شعر، انتظاری منفعلانه نیست. «او [در این شعر] کدهایی در اختیار ما می‌گذارد که
نشان‌دهنده بسترسازی فروغ برای ظهور منجی است. چنین انتظاری می‌تواند حاصل
قطعیت، یقین و باور کاملی باشد که فروغ نسبت به آمدن این نجات‌دهنده دارد» (کافی و
حاتمی، ۱۴۰۱: ۱۴۴).

«من پله‌های پشت‌بام را جارو کرده‌ام/ و شیشه‌های پنجره را هم شسته‌ام/

چرا پدر فقط باید/ در خواب، خواب ببیند/ من پله‌های پشت‌بام را جارو

کرده‌ام/ و شیشه‌های پنجره را هم شسته‌ام» (فرخزاد، ۱۳۷۷: ۸۴-۸۵).

فروغ در این بخش از شعر، در انتظاری پویا، جهان محدود و کودکانه خود را از آلودگی‌ها می‌زداید تا زمینه‌های آمدن این مهمان تازه را فراهم آورد.

به نظر می‌رسد که چه منجی شعر فروغ را خداوند بدانیم، چه انسانی برتر و چه انسانی از جنس دیگر انسان‌ها - که البته مورد آخر، کمی دور از ذهن شاعر به نظر می‌رسد - آنچه اهمیت دارد، خاصیت نجات‌بخشی او و نوید دادن برای رسیدن به دنیایی آرمانی در برابر ظلم و بیداد و جهلی است که در جامعه معاصر شاعر وجود دارد. درباره منجی این شعر، دو دیدگاه متفاوت میان منتقدان وجود دارد. گروهی بر این باورند که منجی شعر او، فوق‌العاده، فراتر از انسان یا همان قاضی‌القضات و حاجت‌الحاجات/ خداوند است (شیخ و دیگران، ۱۳۹۵: ۸۴)؛ اما گروهی نیز معتقدند هرچند فروغ با برخی عبارات و توصیفات که در شعر خود به کار برده، نجات‌دهنده‌اش را برتر از انسان‌های دیگر می‌نمایاند، در عین حال «او از این منجی، یک اسطوره فراواقعی ساخته است؛ اسطوره‌ای دست‌نیافتنی و ناملموس که از زندگی دور باشد. منجی فروغ هرچند با انسان‌های معمولی که در اطراف او هستند فرق دارد، ذاتاً از آنها دور نیست» (کافی و حاتمی، ۱۴۰۱: ۱۴۳).

جنس منجی؛ از مردم یا برتر از مردم

قهرمان منظومه آرش کسرای، همچون مرغ آمین نیما از میان توده‌های مردم برخاسته است؛ اما منجی شعر فروغ، ابرانسانی است که کارهای صعب و خارق‌العاده‌ای انجام می‌دهد و گویی مسلط بر همه چیز و همه کس است. او در عالم کودکانه روایت، کارهایی فراتر از حد و حدود اختیارات یک رهبر را انجام می‌دهد. هرچند تقسیم بهداشت، صنعت، هنر، آموزش رایگان، پول نفت و... کاری است که یک رهبر عادل برای مردم جامعه‌اش انجام می‌دهد، با این حال فروغ علاوه بر اینها از ویژگی‌هایی خارق‌عادت برای این منجی نام می‌برد: قد او از درخت‌های خانه معمار بلندتر، صورتش از صورت امام زمان روشن‌تر و شجاع‌تر از برادر سید جواد است که رخت پاسبانی پوشیده و از هیچ چیز نمی‌ترسد. هرچند اینها بزرگ‌نمایی‌های ذهن یک کودک است، با این حال

فروغ در ساختاری ساده و معصومانه، می‌خواسته برتری او را از زبان یک کودک نشان دهد. او می‌گوید:

«کسی می‌آید، کسی می‌آید/ کسی دیگر/ کسی بهتر/ کسی که مثل
هیچ کس نیست، مثل پدر نیست، مثل انسی نیست، مثل یحیی نیست،
مثل مادر نیست/ و مثل آن کسی‌ست که باید باشد» (فروغ، ۱۳۷۷: ۸۱).

در دو منظومهٔ دیگر، آرش کسرای و مرغ آمین نیما، نجات‌دهنده در عین حال که خصلت‌های یک رهبر و مبارز را دارد، انسان یا نمادی از انسانی است که در پی رها کردن توده‌های محروم از چنگال حکام بیگانه، قدم در راه نهاده است. از همین‌رو است که آرش، پرسش از اصل و نسب خود را کاری عبث می‌داند و در ادامه، خود را فرزند رنج و کار می‌نامد. او خود را زادهٔ این دو مؤلفه از زندگی طبقهٔ کارگر/ پرولتاریا به شمار می‌آورد. مرغ آمین نیز آنچنان گرم گفت‌وگو با مردم است که گویی هرگز از آنها جدا نبوده است. او نیز همچون آرش کسرای که فرزند رنج و کار است، آغشته به درد و آوارگی است. او رغبت خود به امور معمول زندگی و تقلا برای آب و دانه را از دست داده و دنبال روز گشایش برای مردم است:

«مرغ آمین دردآلودی است کاواره بمانده/ رفته تا آن سوی این بیدادخانه/
بازگشته رغبتش دیگر ز رنجوری نه سوی آب و دانه./ نوبت روز گشایش را/
در پی چاره بمانده» (نیما یوشیج، ۱۳۹۷: ۷۴۱).

حضور قطعی یا ایمان به ظهور

روایت «آرش کمانگیر» کسرای، داستان برگزیده شدن آرش و سپس تلاش و مرگ او در راه پاسداشت وطن است. به عبارت دیگر ابتدا براعت استهلالی آمده است که به ترسیم فضای سرد، خاموش و دلتنگی می‌پردازد؛ فضایی که شاعر از بیرون تا قهوه‌خانه سپری می‌کند تا بعد، روایت اصلی با نقالی آغاز گردد:

«برف می‌بارد؛/ برف می‌بارد به روی خار و خارا سنگ .../ کوه‌ها خاموش،/ دره‌ها
دلتنگ،/ راه‌ها چشم انتظار کاروانی با صدای زنگ...» (کسرای، ۱۳۷۸: ۶۸).

با این اوصاف باید گفت که حضور قهرمان در این شعر، قطعی است و او در جریان روایت حضور دارد. در «مرغ آمین» نیما نیز بند نخستین شعر، روایت حضور قطعی او در کنار مردم و تلاش برای یافتن روز گشایش است. در این شعر، منجی از همان آغاز، حضور دارد و تا پایان روایت و رسیدن صبح امید و آزادی، با مردم می‌ماند. شکل حضور منجی در شعر «کسی که مثل هیچ‌کس نیست»، قدری متفاوت است. او در شعر حضور ندارد، اما راوی، حضور او را امری حتمی می‌داند. «او وقوع این امر را در قالب خواب کودکی نه ساله و با یاری گرفتن از اعتقادات عامیانه به تصویر می‌کشد؛ اعتقاد به راست بودن خواب کودک، همچنین جفت شدن مداوم کفش‌ها و زدن پلک چشم که خبر از وقوع واقعه‌ای ناگهانی و احتمالاً خوشایند را می‌دهند» (شیخ و دیگران، ۱۳۹۵: ۸۴).

واسطه‌های ظهور منجی

در «آرش کمانگیر» کسرایی، سپاهیان ایران، ابتدا دچار بهت و حیرت در برابر خواست تورانیان برای تعیین مرز می‌شوند. اما در نهایت همین سپاهیان که قطره‌ای از دریای خروشان ملت هستند، صدفی از سینه خود بیرون می‌دهد که سپاهی مردی آزاده به نام آرش است. او مردی دلاور، اما گمنام است که به واسطه خواست سپاهیان، برای خدمت‌گزاری انتخاب می‌گردد:

«لشکرِ ایرانیان در اضطرابی سخت دردآور،/ دو دو و سه سه به پیچ‌پیچ گرد
یکدیگر؛ /... کم‌کمک در اوج آمد پیچ‌پیچ خفته./ خلق چون بحری برآشفته،/
به جوش آمد؛/ خروشان شد/ به موج افتاد؛/ بُرش بگرفت و مردی چون
صدف/ از سینه بیرون داد» (کسرایی، ۱۳۷۸: ۷۵-۷۶).

در شعر «مرغ آمین» نیما اشاره روشنی به چگونگی برگزیده شدن این منجی نمی‌شود، اما نیما به طور ضمنی اشاره می‌کند که او زاده استغاثه‌های رنجوران در شبانی دلتنگ است. به عبارت دیگر در این شعر نیز این خواست و میل مردم برای طلب منجی است که منجر به حضور او می‌شود. او با رنج خلق، آشناست، اما به این امر اکتفا نمی‌کند و می‌خواهد رنجشان را از زبان خودشان بشنود:

«چون نشان از آتشی در دود خاکستر/ می‌دهد از روی فهم رمز درد خلق/
با زبان رمز درد خود تکان در سر./ وز پی آنکه بگیرد ناله‌های ناله‌پردازان ره
در گوش/ از کسان احوال می‌جوید./ چه گذشته‌ست و چه نگذشته است.
سرگذشته‌های خود را هر که با آن محرم هشیار می‌گوید./ داستان از درد
می‌رانند مردم./ در خیال استجاب‌های روزانی/ مرغ آمین را بدان نامی که
او را هست می‌خوانند مردم» (نیما یوشیج، ۱۳۹۷: ۷۴۳).

در شعر فروغ نیز راوی، پدر را که از نظر او، نمادی از قدرت است، واسطه‌ای برای
طلب منجی می‌کند. «فروغ از رخوت مردم گله می‌کند و با زبانی کودکانه و نمادین از
پدرش که سرهنگ است، یعنی از تمام صاحبان قدرت می‌خواهد که شرایط ظهور
منجی را هرچه سریع‌تر فراهم کنند» (شیخ و دیگران، ۱۳۹۵: ۸۱).

«چرا من این همه کوچک هستم. که در خیابان گم می‌شوم/ چرا پدر که
این همه کوچک نیست/ و در خیابان‌ها هم گم نمی‌شود/ کاری نمی‌کند که
آن کسی که به خواب من آمده‌ست، روز آمدنش را جلو بیندازد» (فرخزاد،
۱۳۷۷: ۸۴).

چگونگی تعامل منجی و منتظران

شعر «آرش کمانگیر» از سنت نقالی بهره برده و شکل دراماتیک آن به شناخت
مخاطب از شخصیت آرش، کمک شایانی می‌نماید تا نشان دهد که اصل و نسب او از
کجاست و او به چه دلیل از میان سپاهیان برگزیده شده است. در واقع شکل روایت،
امکان تعامل میان منجی و منتظرانش را فراهم می‌آورد. او مخاطب را پیش روی خود
می‌بیند و برای شناساندن خود به آنها می‌گوید:

«منم آرش/... درین پیکار، در این کار،/ دل خلقی است در مشتم،/ امید
مردمی خاموش هم پشتم» (کسرایی، ۱۳۷۸: ۷۷).

آنچنان که در شعر «مرغ آمین» نیز «دیالوگ‌ها جانمایی شعرنده و شعر در پیوند با
اجزاء و تم برجسته خود جلوه‌ای سمبولیک پیدا می‌کند» (باباچاهی، ۱۳۷۷: ۷۲). به عبارت

دیگر، شعر «مرغ آمین» پس از تصویری توصیفی در شرح موقعیت مرغ آمین، امکان گفت‌وگو میان او و منتظرانش را فراهم می‌کند؛ گفت‌وگویی که تا انتهای شعر ادامه می‌یابد. شاپور جورکش در نقد این شعر می‌گوید: «آنچه این شعر را به نوعی بلوغ در ساختمان بیرونی و درونی نزدیک کرده است، درآمیختن تکنیک دیالوگ دراماتیک با حس غنی و مفهوم پیچیده و در عین حال وفادار ماندن به زبان گفتاری است که آن را بدل به شعری نموده که اوج غنای عاطفی با سنت نقالی و پرده‌داری پیوند می‌یابد، در همان حال که رفعت دراماتیک و بصری خود را حفظ کرده است» (جورکش، ۱۳۹۰: ۱۴۳). اما این امر در شعر فروغ به حدیث نفسی یک‌طرفه تبدیل می‌شود. چون هنوز خبری از حضور منجی نیست، هرچند یقین به حضور او وجود دارد، راوی، شعر را برای مایِ مخاطب روایت می‌کند، همچون حدیث نفس و واگویه‌ای درونی.

جنس منتظران؛ مردم یا خلق

کسرایي در شعر «آرش کمانگیر»، برای اعضای جامعه‌اش، هم از لفظ «مردم» استفاده می‌کند، هم آنها را «خلق» می‌نامد. استفاده از کلمهٔ خلق، البته نه به‌تنهایی، بلکه تحت تأثیر دیگر مؤلفه‌های شعر، از نگاه مارکسیستی شاعر نشئت می‌گیرد:

«خلق چون بحری برآشفته،/ به جوش آمد؛» (کسرایي، ۱۳۷۸: ۷۵).

«درین پیکار،/ در این کار،/ دلِ خلقی است در مشتم،/ امید مردمی
خاموش هم پشتم» (همان: ۷۷).

همین نگاه در «مرغ آمین» نیز تکرار می‌شود. نیما در این شعر، نخست از عنوان «مردم» و «مردمان» و سپس با نام «خلق» از منتظران منجی یاد می‌کند. این امر نیز می‌تواند تحت تأثیر تمایلات پنهان نیما به مارکسیسم باشد:

«چون نشان از آتشی در دود خاکستر/ می‌دهد از روی فهم رمز درد خلق/

با زبان رمز درد خود تکان در سر...» (نیما یوشیج، ۱۳۹۷: ۷۴۲).

فروغ در شعر «کسی که مثل هیچ‌کس نیست»، از «مردم» نام می‌برد. او از این مردم گله دارد و با اعتراض و تکرار، بی‌عملی آنها را مورد بازخواست قرار می‌دهد:

«و مردم محله کشتارگاه/ که خاک باغچه‌هاشان هم خونیست/ و آب حوض‌هاشان هم خونیست/ و تخت کفش‌هاشان هم خونیست/ چرا کاری نمی‌کنند/ چرا کاری نمی‌کنند...» (فرخزاد، ۱۳۷۷: ۸۴-۸۵).

چگونگی پایان انتظار و پایان شعر

آرش -آنچنان که از شعر کسراییی برمی‌آید- در سحرگاه، سر در راه وطن می‌نهد، تیر در کمان می‌نهد و همراه با آن، جانش را فدای وطن می‌کند. او پیش از آغاز کار، سر به سوی آسمان می‌کند و با صبح و روشنی وداع می‌کند:

«درود، ای واپسین صبح، ای سحر بدرود! که با آرش تو را این آخرین دیدار خواهد بود./ به صبح راستین سوگند! به پنهان آفتابِ مهربارِ پاک‌بین سوگند! که آرش جانِ خود در تیر خواهد کرد./ پس آنگه بی‌درنگی خواهدش افکند» (کسراییی، ۱۳۷۸: ۷۸).

برخلاف پایان زندگی این منجی که در سحرگاه اتفاق می‌افتد، پایان روایت در شب است. قصه تمام شده است؛ کودکانی که به قصه آرش دل سپرده بودند، به خواب رفته‌اند؛ عمو نوروز نیز خسته، به خواب رفته است و شاعر بار دیگر وارد روایت می‌شود و کنده‌ای هیزم در آتشدان می‌نهد:

«در برونِ کلبه می‌بارد./ برف می‌بارد به رویِ خار و خارا سنگ./ کوه‌ها خاموش،/ دره‌ها دل‌تنگ./ راه‌ها چشم‌انتظارِ کاروانی با صدایِ زنگ .../ کودکانِ دیری است در خوابند،/ در خواب است عمو نوروز،/ می‌گذارم کنده‌ای هیزم در آتشدان./ شعله بالا می‌رود پُر سوز...» (همان: ۸۵).

«مرغ آمین» نیما نیز با صبح و روشنی به پایان می‌رسد؛ پیش از رسیدن صبح امید و آزادی، مرغ آمین نویدبخش آن است:

«رستگاری روی خواهد کرد/ و شب تیره، بدل با صبح روشن گشت خواهد. مرغ می‌گوید» (نیما یوشیج، ۱۳۹۷: ۷۴۴).

در پایان شعر نیز شاعر به عنوان روایت‌گر گفت‌وگوی مرغ و مردمان این دیار می‌گوید:

«در بسیط خطّه آرام، می خواند خروس از دور / می شکافد جرم دیوار
سحرگاهان / وز بر آن سرد دوداندود خاموش / هرچه، با رنگ تجلی، رنگ
در پیکر می افزاید / می گریزد شب / صبح می آید» (همان: ۷۴۹).

راوی شعر «کسی که مثل هیچ کس نیست» نیز نوید می دهد که آمدن منجی، نوید
نور و روشنی خواهد بود:

«و می تواند کاری کند که لامپ «الله» / که سبز بود: مثل صبح سحر سبز
بود. دوباره روی آسمان مسجد مفتاحیان / روشن شود / آخ ... / چقدر
روشنی خوبست / چقدر روشنی خوبست» (فرخزاد، ۱۳۷۷: ۸۲-۸۳).

در پایان شعر نیز در واپسین سطرها، از منجی ای می گوید که در شب آتش بازی،
آسمان شهر را روشن خواهد کرد:

«کسی از آسمان توپخانه در شب آتش بازی می آید / و سفره را می اندازد...»
(همان: ۸۷).

زمینه های نجات

بشر همواره برای رهایی از رنج ها و ناملایمات زندگی، به دنبال منجی و فریادرسی
بوده است که او را از وضعیت فعلی خارج ساخته، به سوی وضعیتی مطلوب و آرمانی
ببرد. آرش کمانگیر، منجی مردمی می شود که سرزمین خود را در مرز فروپاشی
می بینند. آنها غم زده و دل مرده چشم به راه آمدن مردی از میان لشکریانند؛ سپاهی
مردی که همه هستی خود را فدای وطن می سازد. این مرد، کسی نیست جز آرش
کمانگیر. در «مرغ آمین» نیز مردمی که از ناملایمات اجتماع خود به تنگ آمده اند، در
انتظار مرغ آمین هستند. این دشمنان و جهان خوارگان، چشمه های روشنی را کور کرده
و چراغ ها را که نماد روزهای روشن زندگی مردم است، خاموش کرده اند. مرغ آمین برای
زدودن این تاریکی ها از جهان مردم پا در میدان مبارزه می نهد و آنچنان که شعر
می گوید، موفق به شکافتن جرم دیوار سحرگان و زدودن تاریکی می شود.

فروغ نیز در شعر «کسی که مثل هیچ کس نیست»، «با لحنی کودکانه و به یاری ابزارِ ساده و قابل دسترس، فقر، بی عدالتی‌ها، نابرابری‌ها و نبودن بهداشت و آموزش همگانی را به تصویر می‌کشد و در ضمن آن به تجمع ثروت نامشروع خرده‌ثروتمندها، احتکار انباردارها و گران‌فروشی حاصل از آن در آن دوره تاریخی اشاره می‌کند و از موعود بی‌همتا می‌خواهد با آمدنش، شرایط مساوی را برای همگان فراهم کند. این مفهوم به‌ویژه با تصویری از پهن کردن سفره و تکرار فعل قسمت کردن به‌روشنی تداعی می‌شود» (شیخ و دیگران، ۱۳۹۵: ۸۲). منجی فروغ در این شعر، نویددهنده برابری سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی است، زیرا شاعر در خواسته‌هایش به همه این زمینه‌ها اشاره می‌نماید.

«و سفره را می‌اندازد/ و نان را قسمت می‌کند/ و پپی را قسمت می‌کند/ و شربت سیاه‌سرفه را قسمت می‌کند، و روز اسم‌نویسی را قسمت می‌کند، و نمره مریض‌خانه را قسمت می‌کند/ و چکمه‌های لاستیکی را قسمت می‌کند/ و سینمای فردین را قسمت می‌کند/ و درخت‌های دختر سید جواد را قسمت می‌کند/ و هرچه را که باد کرده باشد قسمت می‌کند/ و سهم ما را هم می‌دهد/ من خواب دیده‌ام...» (فرخزاد، ۱۳۷۷: ۸۷-۸۸).

جنس دشمنان

دشمنان در «آرش کمانگیر»، تورانیان، کرکسان، بدخواهان و روسپی نامردمان نامیده می‌شوند:

«باغ‌های آرزو بی‌برگ؛/ آسمان اشک‌ها پُربار./ گرم‌رو آزادگان در بند؛/ روسپی نامردمان در کار ...» (کسرای، ۱۳۷۸: ۸۳).

«روزگاری بود؛/ روزگار تلخ و تاری بود./ بخت ما چون روی بدخواهان ما تیره...» (همان: ۷۱).

در «مرغ آمین» نیز دشمنان، جهان‌خواره و ایادی اویند و «دشمن دیرین انسان»

نامیده می‌شوند. مردم از جهان‌خواره می‌هراسند، اما مرغ آمین از زوالش می‌گوید و دل مردم را بدین نویدها گرم می‌دارد:

«خلق می‌گویند: / «اما آن جهان‌خواره / آدمی را دشمن دیرین) جهان را
خورد یکسر». / مرغ می‌گوید: / «در دل او آرزوی او محالش باد». / خلق
می‌گویند: / «اما کینه‌های جنگ ایشان در پی مقصود / همچنان هر لحظه
می‌کوبد به طبلش». / مرغ می‌گوید: / «زوالش باد!» (نیما یوشیج، ۱۳۹۷: ۷۴۴).

در شعر «کسی که مثل هیچ‌کس نیست» نیز سید جواد / صاحب‌خانه و دختر او، در
عالم کودکانهٔ راوی، نمادی از حاکمان و دشمنان مردم هستند:

«کسی می‌آید / ... و مثل آن کسی است که باید باشد / ... و از برادر سید
جواد هم / که رفته است و رخت پاسبانی پوشیده است نمی‌ترسد / و از خود
خود سید جواد هم که تمام اتاق‌های منزل ما مال اوست نمی‌ترسد / و
اسمش آنچنان که مادر / در اول نماز و در آخر نماز صدایش می‌کند / یا
قاضی‌القضات است / یا حاجت‌الحاجات است...» (فرخزاد، ۱۳۷۷: ۸۱-۸۲).

منجی یا مبارز

در «آرش کمانگیر» کسرایی، دو راوی وجود دارد؛ شاعر، راوی نخست است و عمو
نوروز، راوی دوم. عمو نوروز در بخش‌هایی از روایت خود، از نیاز انسان به شعله‌ای برای
برافروختن آتش زندگی می‌گوید. این شعله می‌تواند نمادی از مبارزه و حتی منجی‌ای
باشد که از طریق مبارزه به نجات‌بخشی برخواهد خواست:

«زندگانی شعله می‌خواهد» صدا سرداد عمو نوروز / شعله‌ها را همیشه باید

روشنی افروز» (کسرایی، ۱۳۷۸: ۷۱).

در «مرغ آمین» نیما نیز شاعر، مرغ آمین را «نشان از روز بیدار ظفرمندی» می‌داند.
این ظفرمندی میسر نخواهد شد مگر از طریق اتحاد و مبارزه به رهبری این مرغ در
قامت یک منجی. خلق در ابتدای گفت‌وگو از پایان یافتن رنج خود و سرنگونی جهان-
خواره نومیدند. مرغ آمین از پس نومیدی مردم، نوید روزهای نگونسازی و زوال جهان-

خواره را می‌دهد، حتی از مرگ او سخن می‌گوید؛ امری که میسر نخواهد شد مگر از طریق مبارزه. بنابراین در این شعر نیز منجی، نجات‌بخشی را از طریق مبارزه محقق خواهد کرد:

«خلق می‌گویند: / «اما کینه‌های جنگ ایشان در پی مقصود/ همچنان هر لحظه می‌کوبد به طبلش.» / مرغ می‌گوید: / «زوالش باد! / باد با مرگش پسین درمان/ ناخوشی آدمی خواری.» / وز پس روزان عزت بارشان/ باد با ننگ همین روزان نگونساری» (نیما یوشیج، ۱۳۹۷: ۷۴۴).

در شعر «کسی که مثل هیچ‌کس نیست» از فروغ فرخزاد نیز شاعر در همان ابتدای شعر با قطعیتی که از اعتقاداتی عامیانه همچون پریدن پلک و جفت شدن کفش‌ها نشأت می‌گیرد، خبر از آمدن ستاره‌ای قرمز می‌دهد که نمادی است از همان منجی موعود. فروغ به صورت پی‌درپی از قدرت خارق‌العاده منجی می‌گوید، اما ظاهراً خبری از مبارزه نیست. هرچند تحولاتی که راوی می‌خواهد، نه به نرمی، بلکه با تغییراتی عمده در ساختار حکومت پدید خواهد آمد که بی‌شک نیازمند مبارزه، انقلاب و در نهایت رسیدن به تحولات دلخواه راوی است. شاعر از مردم محله کشتارگاه که خاک باغچه‌ها و آب حوض‌ها و تخت کفش‌هاشان خونی است، گله دارد؛ گله از بی‌عملی. این راوی، به‌تنهایی راه را برای آمدن منجی فراهم می‌سازد. او پله‌های پشت‌بام را جارو کرده و شیشه‌های پنجره را شسته است. در جایی از شعر، راوی از آمدن این منجی در هیأتی شکست‌ناپذیر سخن می‌گوید. در واقع او تلاش‌های حکومت وقت را برای تغییر، ناکام می‌داند.

«کسی می‌آید/ کسی می‌آید/ کسی که در دلش با ماست، در نفسش با ماست، در صدایش با ماست/ کسی که آمدنش را/ نمی‌شود گرفت/ و دستبند زد و به زندان انداخت» (فرخزاد، ۱۳۷۷: ۸۶).

نتیجه‌گیری

نگاهی به سه شعر «آرش کمانگیر» از سیاوش کسرای، «مرغ آمین» از نیما یوشیج و «کسی که مثل هیچ‌کس نیست» از فروغ فرخزاد در بازه زمانی سال‌های ۱۳۳۰ تا ۱۳۴۲

نشان می‌دهد که هر سه شعر در پی انعکاس تصویری از یک منجی بوده‌اند. هر یک از این منجی‌ها برای اهدافی برگزیده می‌شوند و مورد طلب و خواست مردم قرار می‌گیرند. این منجی‌ها برای پاسخ دادن به بخشی از نیازهای انسان آن برهه از زمان برگزیده می‌شوند.

در این پژوهش، یک تقسیم‌بندی ده‌گانه ایجاد شده است که در پی پاسخگویی به ده پرسش اساسی دربارهٔ منجی این سه شعر است. هر یک از این سؤالات، بخشی از خصلت‌های منجی را هدف قرار داده‌اند.

سؤال نخست دربارهٔ نوع کنش‌مندی منتظران است که نشان می‌دهد در هر سه شعر، منتظران، انتظاری کنشگرانه دارند.

در سؤال دوم دربارهٔ جنس منجی، پرسش به میان آمده است که پاسخ آن، نشان از آن دارد که در شعر آرش و مرغ آمین، منجی، کسی از جنس مردم است، اما در شعر فروغ، او برتر از مردم و وجودی فراانسانی است.

سؤال سوم دربارهٔ حضور قطعی یا ایمان به ظهور منجی است که پاسخ آن وجود نگاهی قطعی به ظهور یا حضور منجی در شعر کسرای، نیما و فروغ است.

پرسش دیگر دربارهٔ واسطه‌های ظهور منجی است که در «آرش کمانگیر»، خواست سپاهیان، در «مرغ آمین»، خواست مردم و در شعر فروغ، ارادهٔ پدر او به عنوان نمادی از قدرت است.

در سؤال پنجم دربارهٔ چگونگی تعامل منجی و منتظران پرسش شده است و پاسخ آن، شکل روایت در «آرش کمانگیر»، گفت‌وگو میان مرغ و مردم در «مرغ آمین» و شکلی از حدیث نفس در شعر فروغ است.

پرسش بعدی دربارهٔ جنس منتظران است که در شعر کسرای و نیما با واژه‌های «مردم» و «خلق» از آنها یاد شده، اما در شعر فروغ فقط از واژهٔ «مردم» استفاده شده است.

در پرسش هفتم چگونگی پایان انتظار و پایان شعر مدنظر بوده است و پاسخ نشان می‌دهد که آرش در پایان، جانش را فدای وطن می‌کند، در حالی که شب است و مرزهای وطن تا دوردست‌ها به پیش رانده شده است. در شعر «مرغ آمین»، پایان،

تصویری از پیروزی و آمدن صبح و روشنی است و در شعر فروغ، او از جشن و سرور مردم در شب آتش‌بازی سخن می‌گوید.

در سؤال بعدی دربارهٔ زمینه‌های نجات سخن گفته شده است که در «آرش کمانگیر»، حفظ مرزهای وطن، در «مرغ آمین»، رهیدن از چنگال حاکمان خودکامه و در شعر فروغ، گسترش آسایش و رفاه در زمینه‌های سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی است.

دو پرسش آخر نیز دربارهٔ جنس دشمنان و نیز منجی یا مبارز بودن آن تصویر است. در باب سؤال نخست، در شعر «آرش کمانگیر»، تورانیان، در شعر «مرغ آمین»، جهان‌خواره و ایادی او و در شعر فروغ، سید جواد/ صاحب‌خانه و دختر او، نمادی از دشمنان هستند و پاسخ پرسش آخر نیز این است که آرش کمانگیر هم منجی است و هم مبارز. در شعر «مرغ آمین» نیز این مرغ هم منجی است و هم مردم را به مبارزه دعوت می‌کند. اما در شعر فروغ، تصویری از منجی آمده است.

پاسخ این پرسش‌های ده‌گانه، روایتگر نزدیکی شکل منجی در این سه شعر است. با وجود برخی تفاوت‌ها که از گرایش‌های سیاسی یا فکری شاعران آنها نشأت می‌گیرد، در اغلب زمینه‌ها، حال و هوایی یکسان بر فضای تصویرپردازی از منجی در نگاه کسرای، نیما و فروغ وجود دارد.

پی‌نوشت

۱. حیات سیاسی نیما یوشیج و صادق هدایت در گفت‌وگو با دکتر انور خامه‌ای به تاریخ ۱۳۹۷/۰۹/۱۰، روزنامهٔ ایران.

منابع

- اخلاقی، سعیده و منیره فردوسی‌نیا (۱۳۹۹) «اعتقاد به منجی در مسیحیت»، موعودپژوهی، سال دوم، شماره ۳، صص ۹۳-۱۰۶.
- امن‌خانی، عیسی (۱۴۰۰) تبارشناسی نقد ادبی ایدئولوژیک، تهران، خاموش.
- باباچاهی، علی (۱۳۷۷) گزاره‌های منفرد (بررسی انتقادی شعر امروز ایران)، تهران، نارنج.
- پورنامداریان، تقی (۱۳۹۶) خانه‌ام ابری است، تهران، مروارید.
- تحصیلی، علی (۱۳۸۷) «کسی که مثل هیچ‌کس نیست»، فردوسی، شماره ۶۷ و ۶۸، صص ۴۰-۴۴.
- جلالی، عبدالزهر (۱۳۸۷) «منجی‌باوری در ادیان ابتدایی و ادیان توحیدی»، پیک نور، سال ششم، شماره چهارم، صص ۱۲۹-۱۴۹.
- جورکش، شاپور (۱۳۹۰) بوطیقای شعر نو؛ نگاهی دیگر به نظریه و شعر نیما یوشیج، تهران، ققنوس.
- حسینی، سارا (۱۴۰۲) در شاخ تلاجن، تحلیل بوطیقای تصویر در شعر نیما یوشیج، کرج، اورازان.
- حقوقی، محمد (۱۳۸۴) فروغ فرخزاد (شعر زمان ما)، چاپ نهم، تهران، نگاه.
- رضا، عنایت‌الله (۱۳۷۱) «فلسفه مارکسیسم»، کیهان فرهنگی، خردادماه، شماره ۸۴، صص ۸-۱۱.
- رویانی، وحید و منصور حاتمی‌نژاد (۱۳۹۳) «آرش سیاوش کسرایی و میدان ادبی ایران»، نقد ادبی، سال هفتم، شماره ۲۶، صص ۶۷-۹۰.
- ستاری، رضا و صفورا سادات رشیدی (۱۳۹۴) «بررسی کهن‌الگوی منجی در شعر «کسی که مثل هیچ‌کس نیست» فروغ فرخزاد»، ذرّ درّی (ادبیات غنایی، عرفانی)، سال پنجم، شماره پانزدهم، صص ۶۵-۷۸.
- شاکری‌یکتا، محمدعلی (۱۳۸۶) «آسیب‌شناسی یک منظومه «مرگ قهرمان یا مرگ مخاطب»؛ نگاهی به آرش کمانگیر سیاوش کسرایی»، کتاب ماه ادبیات، شماره ۱۰، صص ۶۸-۷۵.
- شیخ، محمد و رضا رضایی و طیبیه فرهادی (۱۳۹۵) «بررسی تطبیقی مفهوم «منجی» در شعر فروغ فرخزاد و نزار قبانی»، کاوش‌نامه ادبیات تطبیقی، سال ششم، شماره ۲۲، صص ۷۱-۸۸.
- صالحی، مصطفی و سیدعلیرضا ابطحی و فیض‌اله بوشاسب گوشه (۱۴۰۴) «تأملی بر مفهوم منجی‌گرایی»، جامعه‌پژوهی فرهنگی، سال شانزدهم، شماره ۱، صص ۳۱-۶۸.
- Doi: 10.30465/scs.2024.47904.2817
- فرخزاد، فروغ (۱۳۷۷) ایمان بیاوریم به آغاز فصل سرد، چاپ دوازدهم، تهران، مروارید.
- قاضی‌مرادی، حسن (۱۳۶۰) «با مرغ آمین»، مجله آرش، دوره پنجم، شماره ۵، صص ۱۰۷-۱۱۳.
- کافی، غلامرضا و ندا حاتمی (۱۴۰۱) «بررسی فرجام‌گرایی در شعر معاصر ایران (با تکیه بر سروده‌های

احمد شاملو، مهدی اخوان ثالث، فروغ فرخزاد و سهراب سپهری)، پژوهش‌نامه مکتب‌های ادبی، دوره ششم، شماره ۱۷، صص ۱۳۴-۱۶۴.

DOI:10.22080/RJLS.2022.23329.1287.

کسرایی، سیاوش (۱۳۷۸) از خون سیاوش (منتخب سیزده دفتر شعر)، تهران، سخن.
محمدی‌ارانی، مریم (۱۳۸۶) «منجی‌گرایی در ادیان (زرتشت، یهود، مسیحیت)»، طلوع، سال ششم، شماره ۲۲، صص ۳۵-۵۲.

مهرگان، حیدر (۱۳۶۰) دیدار با آرش: بحثی در دیالکتیک منظمه آرش کمانگیر اثر سیاوش کسرایی، تهران، حزب توده ایران.
نیما یوشیج (۱۳۹۷) مجموعه کامل اشعار نیما یوشیج، گردآوری سیروس طاهباز، چاپ شانزدهم، تهران، نگاه.